

כתובת ארמית מבית-הכנסת העתיק באם אל-עמד שבגליל

מאת

נ. אביגד

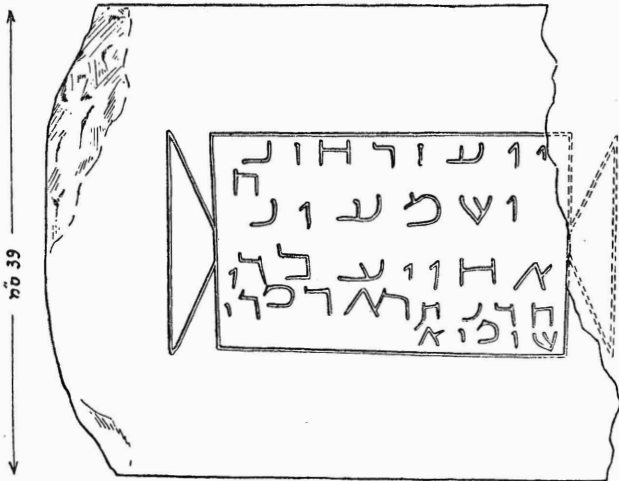
האבן, שעליה חרותה הכתובת הנדונה במאמר זה, נמצאת באוסף של בית-הנכות לעתיקות היהודים של האוניברסיטה העברית (מספר הרישום 1457). היא נתגלתה ע"י פרופ' א. ל. סוקניק ז"ל בסוף שנות העשרים בין אבני החורבות של בית-הכנסת העתיק באם אל-עמד, שהיא כשלושה ק"מ דרומית לעילבון, בסמוך לכביש העובר בקצה המזרחי של בקעת בית-נטופה. החוקרים קוהל וואצינגר, שערכו את הסקר המקיף של בתי-הכנסת בגליל בשנים 7-1905 ביקרו גם במקום זה ורשמו את כל שרידי בית-הכנסת. בתארום את השרידים האלה¹) אין הם מזכירים אבן זו, שעליה חרותה הכתובת, ונראה הדבר שלא הרגישו בה, כי אותיותיה אינן חקוקות עמוק, ורק הארה אופטי-מאלית של השמש עשויה להבליטן. מלבד זאת גרמו קווי הסיתות והכתמים המרובים, הפזורים על פני האבן, לטשטוש מראן של האותיות.

האבן, שגבהה 39 ס"מ, ישרה בשני צדדיה הארוכים, פגומה בצדה השמאלי ושבורה וחסרה בצדה הימני. ארכה — 46 ס"מ. הכתובת חקוקה בתוך מסגרת מלבינית 18 × 29 ס"מ בעלת שתי אזנים (tabula ansata), שהימנית מהן חסרה. אורך הטבלה כולה, כולל האזן החסרה, היה 37 ס"מ. הכתובת בת חמש השורות חרותה בידי חרת בלתי מאומן, שלא השכיל לשמור על רווחים קצובים, לא בין השורות ולא בין האותיות. הוא התחיל את מלאכתו ברחבות מופרזת וסיימה בצפיפות רבה.

האותיות נשתמרו כולן, והן ניתנות לקריאה ללא ספקות. העתק הכתובת, המתפרסם בזה בציוור 1 מבוסס על בדיקת הכתובת המקורית ועל טפוס-נייר שלה (squeeze) בעזרת ציור זה אפשר בנקל להבחין באותיות ולעקוב אחר הכתוב גם ע"ג תצלום הכתובת (לוח יב, 1).

H. Kohl u. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilea*, Leip- (1

zig, 1910, pp. 71 ff.

ציור 1

זוה לשון הכתובת:

1. יועזר חזנה
2. ושמעון
3. אחי עבדו
4. הדן תרא דמרי
5. שומיא

שורה 1. יועזר — צורה מקוצרת שכיחה של השם יהועזר.

חזנה — האות האחרונה כתובה בין השיטין, מתחת לנו"ן. על מעמדו של החזן בתקופת התלמוד נשתמרו עדויות שונות, שלפיהן נמנה החזן, או חזן־הכנסת, או חזן־העיר, עם בעלי המשרות החשובות בבית־הכנסת ועם נכבדי העדה. לעומת זאת נראים הדברים, שבמרוצת הזמן נתייחד תואר זה גם לשמשים בבית־הכנסת, בבית־הדין ובבית־הספר²). ברור, שבמקרה שלפנינו נמנה החזן עם הסוג הראשון.

בכתובות של בתי־הכנסת בארץ אינו נזכר תארו של החזן אלא פעם אחת — ובצורה בלתי שלמה ומפוקפקת — בכתובת החקוקה על חוליה של

² על מעמדו של החזן ועל תפקידיו השונים עי' Samuel Krauss, *Synagoga*, Berlin-Wien, 1922, pp. 121 ff.

עמוד, שנמצאה באפק (פיק) שבגולן: "אנא יהודה ח[ז]אנה"³). תואר זה נמצא גם בכתובת בבית־הכנסת באפמיאה שבסוריה בתעתיק יווני AZZANA, כתואר איש שבזמנו עשו את רצפת הפסיפס של בית־הכנסת⁴).

שורה 2. ו ש מ ע ו ן — יש לציין את צורת הנו"ן הכפופה בסוף התיבה.

שורה 3. א ח ו י — צורה מקוצרת של אחוהי = אחיו.

ע ב ד ו — עשו. הוראת הפועל "עבד" כאן ובכתובות דומות בבתי־כנסת אחרים היא "נדב". בכל הכתובות מסוג זה הכוונה היא למנדבים, ולא לאומנים שעשו את המלאכה⁵).

שורה 4. ה ד ן ת ר א — את השער הזה. תרא אינו אלא תרעא בהשמטת העי"ן. ידועה העובדה, שהגליליים לא דקדקו בהיגוי האותיות הגרוניות, ובייחוד לא בהגיית האות עי"ן, שביטאה לעתים קרובות כאל"ף. מסתבר, שהעי"ן לפני האל"ף (תרעא) נבלעה לגמרי, ומכיוון שהכותב לא שמע אותה, השמיטה. ומרובים המקרים בארמית, שבהם נעלמת העי"ן לחלוטין⁶).

המלה "תרעא" נמצאה בעוד שתי כתובות של בתי־כנסת. על משקוף באבלין (עבלין), ממערב לבקעת בית נטופה, נמצא כתוב: "דכיר לטב... דאתחוק [ועבד ה]דין תרעה [אמן] שלום"⁷). על משקוף, שנמצא ברמה שבגליל העליון חרותה כתובת ארוכה, שבגלל טשטושה לא נתברר עדיין תכנה המדויק, אך התיבה "תרעא" ברורה שם לגמרי⁸).

ד מ ר י — של אדון. צורת הדל"ית מסורסת ע"י סדק שבאבן.

שורה 5. ש ו מ י א — השמים. שומיא במקום שמיא אינו רגיל בארמית

3) ע"י ספר הישוב א', עמ' 7. J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaeae*, Roma 1952, No. 855

4) פריי, שם, מס' 805

5) רק בכתובת היוונית שבבית־אלפא נזכרים בפירוש בעלי־המלאכה, שהתקינו את רצפת

הפסיפס, ע"י א. ל. סוקניק, בית הכנסת העתיק בבית־אלפא, ירושלים, תרצ"ב, עמ' 42.

6) בית שערים—בית שריין, זעירא—זירא, זעטוט—זטוט וכיו"ב. על העלמות העי"ן בארמית הגלילית ע"י י. קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, ירושלים, תשי"ב, עמ' 43 ואילך.

7) ספר הישוב א', עמ' 1; י. ברסלבסקי, כתובת בית הכנסת בעבלין, ידיעות, שנה

ב', עמ' 10 ואילך.

8) פריי, שם, מס' 979. I. Ben-Zevi, A third century Aramaic inscription, *JPOS*, 13, (1933), pp. 94—96; E. L. Sukenik, *The ancient Synagogue of El-Hammeh*, Jerusalem 1935, p 77, n. 2

היהודית, אך צורה זו שכיחה בארמית הנוצרית של ארץ־ישראל⁹).

ל"מרי שומיא" השווה "מרא שמיא (דניאל ה, כג) ; אלה שמיא (עזר' ה, י"א—י"ב). הביטוי "אלהי השמים" מצוי בעיקר בספרי המקרא המאוחרים (עזר' א, ב ; נח' א, ד—ה ; ב, ד, כ ; דבהי"ב לו, כג), וכן פעם אחת בברך כד, ג, ז. נוסח זה בא זו הפעם הראשונה בכתובת של בית־כנסת. בדרך כלל אין שם האלהות נזכר בכתובות ; רק בכתובות חמת־גדר ועלמא נמצא הביטוי מלך עלמה¹⁰) וביריחו "מלכיה דעלמה"¹¹).

התרגום העברי של הכתובת הוא אפוא כלהלן :

"יעוזר החזן ושמעון אחיו עשו (כלו' נדבו) את השער הזה של ארון

השמים".

לפנינו אחת מכתובות הזכרון, השכיחות בבתי־הכנסת העתיקים בארץ, הבאות לציין את תרומתו של נדבן פלוני ואת חלקו בבניית בית־הכנסת. בכתובות אחרות צוין, שאנשים "עשו", כלומר נדבו : הדן עמודה (כפר נחום, בית גוברין) ; האדן (גוש חלב) ; הדן פסיפסה (בית אלפא, חמת גדר, נערן) ; הדן טבלה (כפר כנה) ; הדן סטוה (כרזים) ; השקוף (= משקוף) הזה (כפר ברעם) ; [הדין] שקופה (עלמא), וכפי שהזכרנו לעיל גם הדן תרעא (אבלין, רמה)¹²).

הדבר המיוחד בנוסח של הכתובת שלנו הוא הביטוי "תרא דמרי שומיא", הבא לשוות לשער בית־הכנסת ערך סמלי, בבחינת "זה השער ליי צדיקים יבואו בו" (תהי' קיי"ח, כ)¹³. מן הדין היה, שהכתובת שלנו תהיה חקוקה ע"ג משקוף השער (כך באבלין וברמה), אבל מכיוון שהיא חקוקה על

F. Schulthess, *Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch*, (9
Tübingen 1924, p. 164 a, Wörterverzeichnis
עמ' 104 (יונה א, ט) ; (Matth. 5, 3) 106 ; (Matth. 13, 44) 109 ; וכו'. תורת המחבר
נתונה לפרופ' ה. י. פולוצקי ולמר י. קוטשר על עזרתם בבירור צורת המלה.

E. L. Sukenik, *El-Hammeh*, p. 45 (10
רוח עמירן, כתובת עברית חדשה
בעלמא, עלון מחלקת העתיקות ב, תש"י, עמ' 25 ואילך.

D. C. Baramki and M. Avi-Yonah, *An Early Byzantine Synagogue near Tell es Sultan, Jericho*, *QDAP* 6 (1936), pp. 73—76.

(12 עי' ספר הישוב א, בערכים המחאימים.

(13 בספרותנו בא "שער" לפעמים בהוראת בית־כנסת או בית־מדרש ועי' Krauss,

Synagogale Altertümer, p. 431, n. 2

אבן בודדת, הרי שהיתה ודאי בנויה בתוך הקיר שליד השער. על צורתו הארכיטקטונית של שער זה, שנבנה בתרומתם של שני האחים, נוכל לעמוד מן המשקוף ומשרידיים אחרים, שנמצאו בין חורבות בית הכנסת¹⁴).

צורת הכתב של הכתובת דומה, בדרך כלל, לכתבן של שאר הכתובות שנתגלו בבתי-הכנסת בגליל. כמה אותיות ראויות לציון מיוחד: ה"א הסגור־רה, שרגלה השמאלית בולטת כלפי מעלה, החי"ת ששתי רגליה בולטות הרבה מעל השלב האופקי, ויש בה דמיון לאות H; הנר"ן הכפופה בסוף התיבה; והשי"ן, שבה משוך הקו האמצעי לצד ימין.

בית-הכנסת באם אל-עמד נמנה עם קבוצת בתי-הכנסת בגליל (כפר נחום, כרזים, כפר ברעם וכו'), המיוחסים למאנת השלישית והרביעית לסה"נ. הכתובת שלנו, המוקדשת לבניית השער, נחרתה ודאי בזמן בניית בית-הכנסת, ויש ליחסה למאה השלישית לספירה המקובלת, בקירוב.